

УДК 342.1

В.А. Паламарчук,
аспірантка НАВС

ТЕРИТОРІЯ ЯК НЕВІД'ЄМНА ОЗНАКА СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті охарактеризовано територію як один з основних чинників існування держави та політичних відносин, як арену владної діяльності держави. Проаналізовано наукові дослідження з питань державної території, враховано світовий і вітчизняний досвід. Керуючись історичними періодами розвитку поняття "територія", виявлено тісний зв'язок між ним та державою.

Ключові слова: територія; держава; територія держави; географічне середовище; держава; суверенітет; територіальний устрій держави.

В статтє охарактеризована территория, как один из основных факторов существования государства и политических отношений, как арена властной деятельности государства. Проанализированы научные исследования по вопросам государственной территории, учтен мировой и отечественный опыт. Руководствуясь историческими периодами развития понятия "территория", выявлена тесная связь между ним и государством.

Ключевые слова: территория; государство; территория государства; географическая среда; государство; суверенитет; территориальное устройство государства.

In the paper the territory as one of major factors of the existence of the state and the political relations, as the arena of imperious activity of the state is characterized. Scientific researches on the issues of the state territory are analyzed, international and domestic experience is considered. Being guided by the historical periods of the development of the concept "territory", close connection between it and the state is revealed.

Keywords: territory; state; state territory; geographical environment; state; sovereignty; territorial structure of the state.

Актуальність теми зумовлена, по-перше, глобальними й регіональними проблемами розвитку сучасної держави та української державності зокрема, її геополітичною просторовою визначеністю стосовно інших держав; по-друге, розгортанням сучасних наукових досліджень, присвячених проблемам територіальної організації влади. Цей напрям наукового пошуку набуває особливого значення у зв'язку з військово-політичною ситуацією в Україні, окупацією та анексією частин її державної території. Таким чином, щоб знайти шляхи вирішення зазначених вище проблемних питань потрібно проаналізувати наукові дослідження з питань державної території, врахувати світовий і вітчизняний досвід. Спираючись на праці вчених-правознавців та керуючись історичними періодами розвитку поняття "територія", необхідно виявити тісний зв'язок між ним та державою, що, в свою чергу, допоможе майбутнім поколінням уникнути тих проблем, які гостро постають перед сучасниками.

У сучасній науковій літературі є досить багато досліджень, які присвячені певним аспектам просторового буття держави, а саме: поняттю державної території;

особливостям адміністративно-територіального устрою; способам зміни державної території та ін.

Питання території держави вивчалися багатьма вченими у різних сферах юридичної науки від національного до міжнародного права у різні часи. Це відображено у працях класиків Г. Гейльберна, Г. Кельзена, Л. Оппенгейма, Г. Еллінека, Г. Кельзена, М. Ушакова, Б. Клименка.

Зокрема, Г. Гейльберн, прибічник об'єктної теорії – найстарішого обґрунтування юридичної природи державної території, яка сформувалася у XVIII ст., вважав, що територія є об'єктом публічно-майнового права власності держави.

Натомість Л. Оппенгейм представляв малопоширену теорію міжнародної власності, що виникла наприкінці XVIII ст., і погоджувався з думкою про те, що територія держави є не внутрішньодержавною, а міжнародною власністю держави. Для внутрішнього права, територія – це арена влади держави, а для міжнародного – власність держави.

Г. Еллінек, представник просторової теорії, яка сформувалася у другій половині XIX ст. на противагу об'єктовій теорії, вважав, що основою належності конкретної території певній державі є здійснення влади у її межах, тобто розглядав територію як просторову межу влади держави.

У свою чергу, Г. Кельзен, один з основоположників теорії компетенції, що виникла в першій половині XX ст., вважав, що територія держави є не чимось іншим як територіальною сферою правової дійсності національного юридичного порядку, таким чином, територіальний суверенітет обмежується місцевою компетенцією.

Серед сучасних науковців слід назвати дослідження С.С. Алексєєва, С.М. Бабуріна, В.В. Копейчикова, В.В. Мамонова, Т.П. Євсеєнко та ін.

Територію розглядають як невід'ємну ознаку на теоретичному та законодавчому рівнях.

Зокрема, на законодавчому рівні це передбачено в таких нормативно-правових актах, як: Конституція України (статті 2, 8, 19, 73, 132, 157), Кримінальний кодекс України (статті 110, 244, 252), Митний кодекс України (статті 9, 10), Земельний кодекс України (статті 2, 7, 18), Повітряний кодекс України (статті 2, 3); законах України “Про державний кордон”, “Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону”, “Про охорону навколишнього повітряного середовища” та ін. [1].

На теоретичному рівні сучасні дослідники у галузі теорії держави і права майже одноголосно дотримуються тієї точки зору, що територія є обов'язковою складовою держави. Проте, це було не завжди [2, с. 101–103].

Так, відомий російський правознавець і філософ Н.М. Коркунов писав: “Держава є суспільним союзом вільних людей із примусово встановленим мирним порядком за допомогою надання виключного права примусу тільки органам держави”, і вказував на те, що територія не належить до обов'язкових елементів держави [3, с. 27].

Зазначений автор обґрунтовував це тим, що за стародавніх часів “належність до державного спілкування визначалася винятково племінною основою – походженням”. За античних часів держава розглядалась як громадянська община і не ототожнювалася з місцем розселення людей, які до неї входили. У Стародавньому Римі була поширена ідея “*imperium*”, за якою держава існувала там, де була наявна її влада. Водночас визнавалася публічна власність народу (власне держави) на землі, які відповідно вважалися підвладними. Згодом це право трансформувалося у право власності окремих індивідів на землю як річ

(dominium) [4, с. 140]. Однак, якщо твердження Н.М. Коркунова є справедливим стосовно досучасних держав, то цього не можна сказати про сучасні держави.

На початку XIX ст. німецький правознавець Г. Еллінек писав: “Щоб уникнути юридичних фікцій і пізнати попереднє будь-якій юриспруденції природне буття держави, видається природним шукати об’єктивну суть держави в одному з її складових, мабуть, реально існуючих, елементів. Ці елементи – територія, народ, володар” [5, с. 103].

Це твердження відображене в положенні Конвенції про права й обов’язки держав, яка підписана 26 грудня 1933 р. у Монтевідео на VII міжнародній конференції Американських держав. Ця конвенція називає чотири ознаки, якими має володіти держава як суб’єкт міжнародного права: а) постійне населення; б) певна територія; с) уряд; д) здатність зав’язувати стосунки з іншими державами. Ця Конвенція є юридично обов’язковою тільки для держав Північної і Південної Америки, що її підписали, однак на неї посилаються й інші держави, які не підписали її.

Виступаючи як просторова межа здійснення державної влади, територія асоціюється з могутністю держави або з її слабкістю й уразливістю. Крім того, територія володіє й не просторовими характеристиками, такими як: 1) розмір, (загальна площа); 2) довжина з півночі на південь і зі сходу на захід; 3) компактність; 4) географічне положення на мапі світу, у тому числі наявність річок і виходів до морів; 5) щільність населення (його розподіл за окремими ділянками території); 6) кліматичні умови, на які впливають наближеність до екватора чи до полюса Землі, до морів чи інших великих водойм, перебування в глибині чи на краю континенту; 7) особливості ландшафту; 8) характер надр і ступінь їх розроблення; 9) характер кордонів (юридично оформлені чи фактично існуючі, природні чи довільні, надійно укріплені чи беззахисні); 10) характер суміжних територій; 11) час існування.

Таким чином, територія виступає не тільки як державна територія, тобто як громадська, юридична категорія, а й як природне географічне середовище, в якому існує конкретне суспільство [6, с. 58].

Територія держави становить необхідну й здебільшого достатню матеріальну базу для самого її виникнення, існування та розвитку, тобто вона утримує на собі всі об’єкти держави: від природно-ресурсних до індустриальних. Та й саме зародження держави можливе лише після відокремлення певної території. У межах території держави відбувається неминуче комплексне поєднання найрізноманітніших об’єктів, які починають діяти як єдиний організм.

Наведені положення становлять юридичну основу універсального поняття території. Слід зазначити, що в цьому контексті територія представлена не тільки у вигляді просторових меж функціонування суспільства, якоїсь основи існування соціального організму, а й як своєрідний політичний, економічний і культурний простір, межі здійснення влади всередині країни і межі, за якими держава виступає як іноземна, зовнішня сила.

У 70-х рр. XX ст. істотним став міжнародно-правовий аспект території. “Державна територія – це приналежна державі частина земного простору над сушею і водами, яка знаходиться під винятковою її владою” [7, с. 168]. Територія як чинник політичних відносин сформувалася історично в тісному зв’язку з такими категоріями, як держава і нація. Вона створює матеріальну передумову їх виникнення і відіграє одночасно роль базису й інструмента в політичному процесі. Французький вчений Л. Дюгі зазначав, що “колективність може бути державою тільки тоді, коли вона осіла на території з визначеними кордонами.

Може існувати ціла соціальна група, а в її межах може виникнути навіть політична влада, але ця колективність, дійшовши до політичної диференціації, не утворює і не може утворювати держави” [8, с. 698]. “Окреслений простір” – це ознака культури, що має сформовані владні структури. Інакше кажучи, територія як частина земного простору становить необхідну природну умову існування держави, матеріальну основу життя організованого в державу суспільства. До складу державної території входять: суша і води (внутрішні й територіальні) у межах державних кордонів, повітряний простір над сушею і водами (тропосфера, стратосфера, іоносфера та значна частина простору, що знаходиться вище), надра, що знаходяться під ними (до доступної глибини).

Існують і підходи, що ототожнюють територію з юрисдикцією. Морські та повітряні судна, територіальне море і посольства визнаються територією, оскільки в юридичному контексті означають конкретну сферу правової компетенції, а не географічну категорію [9, с. 185–186.]. Схожі твердження вимагають більш коректної аргументації, а у цьому разі основними ознаками державної території, зазвичай, називають належність її певній державі й верховенство над нею права цієї держави.

Сама держава зароджується в період, коли етноси (народи), нації, деякі групи, зв'язки в рамках яких ще ґрунтуються на кровно-племінних засадах, починають відокремлювати себе від інших не тільки за ознакою кровної спорідненості чи загального правителя, а й за принципом належності до тієї території, яку вони займають. Кровний поділ спочатку доповнюється, а потім і зовсім замінюється територіальним поділом. Отже, основна ознака державної території – верховенство на конкретній території відповідної державної влади.

Аналізуючи формально-юридичні властивості території держави, можна виділити такі аспекти:

1) без дозволу з боку владного апарату держави жодна інша влада не має права здійснювати на ній своє панування, тобто суверенітет;

2) усі громадяни, які перебувають в межах території держави, а також інші особи (виняток становлять особи, які володіють дипломатичним імунітетом) підпорядковані владі держави та її законам.

З першого пункту слідує, що на одній і тій же території (тобто території, що перебуває під юрисдикцією однієї держави) може здійснювати владу лише одна держава. Другий означає, що, не маючи просторових кордонів, держава не мала б можливості впливати на своїх громадян (підданих, громадянське суспільство, соціальні групи). Тобто держава не могла б володіти якостями цілісного суб'єкта, якби вона виходила зі своїх кордонів.

Управління державою може здійснюватися, як правило, лише в просторових межах її території. Дію самих нормативних приписів держави прийнято розглядати як “процес існування права в часі, у просторі і серед широкого кола осіб” [10, с. 171]. Тільки тут, використовуючи свою владу, держава може безперешкодно у повному обсязі впливати на людей і, насамперед, на своїх громадян. Інакше кажучи, державність як така тісно пов'язана з територіальними ресурсами; вона може існувати лише на чітко обмеженій території. При цьому державна влада поширюється на всю без винятку територію держави: на всі сухопутні, водні й повітряні простори, що перебувають під юрисдикцією держави, а також об'єкти з державною символікою (наприклад, кораблі, авіалайнери та ін.).

Забезпечення цілісності та недоторканності державної території досягається єдиною державною політикою, довгостроковими і короткостроковими програмами, системою заходів економічного, політичного, організаційного та іншого характеру, які відповідають інтересам особистості, суспільства і держави. У свою чергу,

сталість розвитку, а разом із тим і незалежність держави безпосередньо залежить від цілісності її територіальних кордонів.

Аналіз територіальних характеристик свідчить, що держава – це не просто об'єднання людей або механізм влади, а й певна територія, на якій проживає це населення. На цій території можуть проживати, звичайно, також іноземці, особи без громадянства. Людина може проживати на території іншої країни, залишаючись під владою своєї держави.

У теорії міжнародної власності (Ф. Мартенс, Л. Оппенгейм, Х. Лаутерпахт та ін.) територія держави становить не внутрішню, а міжнародно-правову власність держави. Виокремлюються два аспекти: державно-правовий, тобто влада держави в межах її території, на якій територія визначає межі поширення влади; міжнародно-правовий, тобто влада держави на визначеній території, де територія виступає як об'єкт права власності в громадсько-правовому змісті.

О. Ладиженський зазначав, що в міжнародних відносинах держава “виявляє себе як власник території, коли укладає з іншими державами договори про придбання чи поступку, про обмін окремими ділянками території, про віддачу чи одержання її в міжнародно-правову оренду” [11, с. 43–49]. Схожа концепція критикується в науці (Ю. Барсегов, Б. Клименко, М. Ушаков) на підставі того, що земля і територія – не те саме. Можна говорити про державно-правову власність на землю, але не на територію. Право держави на територію – це право здійснювати необмежену владу в її кордонах. Сама територія є межею влади й об'єктом володарювання. Природа територіального верховенства визначає призначення державної території бути не тільки просторовою сферою, у кордонах якої забезпечується суверенне здійснення державної влади, а й об'єктом суверенного володарювання. Територія не перебуває і за своїм змістом не може перебувати в правових відносинах із державою. Правовідносини можливі лише з приводу територій [12, с. 185]. Територія держави як юридичне поняття може розглядатися лише опосередковано, через правовий режим, який встановлений щодо території на підставі принципу територіального верховенства. Таким чином, головним показником території, що дає змогу розрізнити її види, є пануючий правовий режим чи механізм здійснення державної влади.

Отже, територія є невід'ємною ознакою держави, без якої не може існувати жодне суспільство. Передбачене право народу на володіння, користування і розпорядження як самою територією, так і всіма її природними ресурсами та багатствами, забезпечує процвітання нації, а отже, здорове та повноцінне суспільство, яке впевнене у власному майбутньому. Відтак боротьба за наземний простір постійно породжує довгострокові міждержавні конфлікти, які мають на меті новий перерозподіл територій. Такі дії часто призводять до збройних протистоянь, у результаті яких відбувається часткове чи повне порушення національної єдності чи територіальної цілісності держави. Тому уникнення таких конфліктів або їх ескалація надає можливість подолати чимало негативних явищ, які виникають у державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Законодавство України // Верховна Рада України. – Офіційний веб-ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws>.
2. Долматов І.В. Територіальний імператив держави / І.В. Долматов // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави. – Одеса : Фенікс, 2004. – С. 101–103.
3. Коркуновъ Н.М. Русское государственное права / Н.М. Коркуновъ. – Томъ I. Веденіе и общая часть. – СПб. : Типографія М. М. Стасюлевича, 1909. – С. 27.

4. *Шаповал В.М.* Сучасний конституціоналізм / В.М. Шаповал. – К. : Юридична фірма “Салком” ; Юрінком Інтер, 2005. – С. 140.
5. *Еллинек Г.* Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб, 1908. –С. 103.
6. Курс международного права : в 6 т. – Т. 2. – М. : Наука, 1967. – С. 58.
7. *Клименко Б.М.* Государственная территория. Вопросы теории и практика международного права / Б.М. Клименко. – М. : Международные отношения, 1974. – 168 с.
8. *Дюги Л.* Конституционное право: общая теория государства / Л. Дюги. – М., 1908. – 698 с.
9. *Броунли.* Международное право : в 2 кн. Кн. 1 / пер. с англ. : в 2 кн. – М. : Прогресс, 1997. – С. 185–186.
10. *Керимов Д.А.* Философские проблемы права / Д.А. Керимов. – М. : Мысль, 1972. – С. 171.
11. *Ладыженский А.М.* Юридическая природа территориального верховенства / А.М. Ладыженский // Вестник МГУ. – 1948. – № 10. – С. 43–49.
12. *Долгов О.В.* Територія держави як чинник політичних відносин / О.В. Долгов // Вісник СевНТУ. – Вип. 100 : Політологія : зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2009. – 185 с.

Отримано 08.04.2016